

Zorba meghívott

Négy kocsmá a főtér négy sarkán, az asztalok jócskán benyúlnak a kövezett térségre. A táncolók az orrunk előtt ropják, a férfiak fején a ráteker saríki, a fekete, rojtos kendő. Ezek a hegyi falvak itt 900-1000 méter magasan szinte egytől egyig őrt álló időgépek: minimum harminc-negyven év visszafelé. Ha magányos sétára indulunk az ódon, szűk sikátorokban: talpig feketében-asszonyok néznek ránk meredten-barátságos idegenkedéssel, saríkit és a vráka nevezetű, a bricseszhez hasonló, bő nadrágot viselő öregemberek mosolyognak össze pajkosan a lépten-nyomon az utcákra kitett kávéházi-tavernai asztalok fölött, hol órákon át üldögélnek csendesesen beszélgetve a mediterrán hőségben. Ami egészen más, mint a mi otthoni, alföldi katlanmelegünk. A levegő bársonyos, még a kabócakórustól hangos déli mozdulatlanságban is mintha kis hűs szellő járna, pedig az olajfák, leanderek, fügefák levelei meg sem rezzennek. Az üdítő fehérség itt nemcsak a jövőendő, de a múlt fehéreit is jelenti: a házak között zordon török martalócok és magabiztosan kacagó velenceiek kísértetei, a rakit nagyjából úgy kínálják, mint a székelyek az oroszhegyi szilvát, illata az ouzo ánizsával meg a bor, a jéghideg víz és az olajbogyó zamatával vegyülve kering mindenfelé. Közben szól a zene. Időtlenül. Mint szinte minden itt körülöttünk.

*

A krétai néptáncról a szakemberek azt mondják, szeszélyesebb és vadabb, mint más görög tájaké, a zene is egészen más, buzuki helyett a lant és a hagyományos itteni fuvola, az askomantoura dominál, általában: minden, ami itt van, a mélyebb, az igazi görögség, az ősbib, az eredeti, az erdélyi. („A mélyebb tengerfenék, telehintve gyöngygyel, a füstösebb magyar tükör, kissé kopott arany rámában”, írta Cs. Szabó.)

Könnyed és vidám most itt minden a meleg, simogató déli éjszakában, a tömeg szinte mozdulatlan bűvöletben figyeli a minden földi jó alatt roskadozó asztalok mellől a téren összekapaszkodott táncosokat, a zene betölti a teret, felér a szikrázó hellén csillagokig, senkit nem zavar, hogy időről időre valamelyik ide torkolló szűk kis utcából autó hajt ki, és a legcsekélyebb zavar nélkül, nyugodtan és tempósan elsurran a táncosok meg az asztalok között, el valahová a csendes hegyvidéki éj sziklás hegyoldalai és méltóságteljesen kanyargó szerpentinjei közé. Közben gyorsul a ritmus, tűz lobban fel

a táncolók körül, egy nagydarab, bajszos, huncut tekintetű férfiú mind gyakrabban invitálja maguk közé a nézőket, egyre többen csatlakoznak is. Az elmaradhatatlan német nyugdíjasok mögöttem máris kezdik (folytatják) az elragadtatott elmélkedést, amely oly könnyen kimondja, hogy íme, mily szépen mutatja ez a tánc a déli életöröm szuggesztív kifejeződését, mennyire a mediterrán életigenlés látványos foglalatja és hasonlók. (Persze mindezt akár magyaroktól is hallhatnánk, innen és túl a szirtakís Zorba-közhelyeken és a tömegturizmus többi, ostobán felszínes kliséin.)

Mind dermedtebben, lenyűgözve hallgatok és nézek itt Mohosz főterén, ráeszmélve, mennyi rejtett vagy nem is annyira rejtett mélabú és szomorúság sejlik elő e zene és tánc mögül mindinkább növekvő, szinte mindent elborító mértékben. Nem áradó déli életöröm és féktelen derűjével az eget ostromló életigenlés, dehogyis. Tömegsírok és könnyek, és nyomor, és testvérharc, és úzótság, és meg-megújuló szabadságharcok üszkös romjai borítják a hegyi falvak főtereit, ki-kibuggyannak, kitüremkednek a dallamok hajlításai, a muzsika hirtelen hangnemváltásai közül, vagy amikor a táncos hirtelen, elkeseredetten a lába szárára csap egy hatalmasat, akárcsak a mi fiaink a kalotaszegi legényesben. Évszázadok gyötrelmei, bölcs népi tapasztalatai, keserű igazságai és letisztult, mély érzései kavarognak most itt Mohoszban, Kréta tetején, odalenn a közönyösen morajló tengerrel és odafönn a hasonló felső birodalommal. Mikor megpróbálom mindezt megfogalmazni görög barátomnak, döbbenet rám mered és azt mondja, életében most hallja először mindezt egy nem görögtől, egy idegentől, egy magyar embertől, istenem, milyen furcsa. Pedig úgy lehet, csak Erdélyben kell kicsit sűrűbben megfordulni az egészhez...

*

Viszont Zorba, ez az egyszemélyes csoda-eszmény és megragadó csurkai létezés-technika-minta, Kazantzakis nagy művének ifjúkorunk emblematikus, szinte szakrális alakjává magasztosult figurája, túl mindenféle satnya idegenforgalmi ügyeskedésen és ellaposított közhelyen: mindent meghatározóan egyfolytában jelen van. Megkerülhetetlenül, sőt: szinte mindent meghatározóan. Nem csak mert az ő földjén, szülőatyjának hazájában vagyunk: tulajdonképpen, ha úgy vesszük, itt minden és mindenki Zorba. Totálisan. És nem csak azért, mert Anthony Quinn zseniális alakításának örökéletű arcvonásai lépten-nyomon visszaköszönnek – annyi a Zorba-hasonmás, a hozzá hasonló típusú, megjelenésű, karakterű, ábrázatú idősebb férfi – viselkedésről, habitusról nem is beszélve –, Jorgosztól, hotelünk lelkes magyarbarát tulajdonosától a tavernában üldögélő, mosolyogva integető bácsikáig és tovább, egyre tovább; a mindenütt jelen levő zorbaság mélyebben és átfogóbban érhető tetten. És közelebb, sokkal közelebb.

„Olyan volt nekem ez a krétai táj, mint a széppróza: szépen kicsiszolt, szófukar és mégis mértéktartó. A lényegét a legegyszerűbb eszközökkel fejezte ki. Nem játszott, nem túrt semmiféle cicomát, nem szónokolt; mindazt, amit mondani akart, férfias szigorral mondta el. De szigorú vonásai között ezen a krétai tájon meglepő lágyságot és gyengédséget figyelhetett meg a szemlélő – szélvédett mélyedésekben illatoztak a citrom- és gránátalmafák, és onnan messziről, a végtelen tenger felől, kimeríthetetlen poézis áradt... ezekre az Afrika felé néző krétai partokra támadtak évszázadokon át a kalózok, juhokat, nőket, gyerekeket hurcoltak el, piros övvel átkötötték őket, bedobták a hombárokba, és Algírba, Alexandriába, Bejrútba vitték őket eladni. Évszázadok óta jajgatástól volt hangos ez a tengerpart, és rabnők copfjai borították. Néztam a lányokat, ahogy

közeledtek, vadul, egymáshoz tapadva, mintha áthidalhatatlan akadályt akarnának emelni, és reménytelenül is védekezni. Biztos mozdulatok, évszázadokkal ezelőtt elengedhetetlenek, s még ma is ok nélkül visszatérnek a hajdani szükség ritmusát követve.”

Kimeríthetetlen poézis árad Kazantzakis soraiból is, míg elérünk újra a mohoszi táncosokig. Akik a hajdani szükség ritmusát követik ma is, akárcsak a nagy barna szemű, hosszú derekú görög lányok, akik ajkukon átfutó, röpke mosollyal honorálják egy valamikori Zorba-pionír – a borospoharát szorongató, deres halántékú magyar elismerő pillantását.

*

A mítoszok veszélyesek is. Legjobban tán azok, melyeket önnön illúzióinkból, rögeszméinkből építünk föl magunknak, bevehetetlennek vélt várak, gigantikus ideál-hőkarcolók gyanánt. A magyar ifjúsági irodalom méltatlanul elfeledett kiválósága, az elsősorban adriai és földközi-tengeri tengerészregényeiről ismert Dékány András írja, hogy neki gyermekkorától Kréta volt az álomsziget: egy öreg földrajzi könyvben látta az idilli képet a spongyahalászok falujáról, azután a valósággal szembesülve, személyes tapasztalatok alapján kellett rájönnie, hogy Krétán bizony az élet igencsak nehéz, a spongyahalászok pedig nem csinos kis tengerparti településen élnek gondtalanul és vidáman, hanem nagyon is szomorú körülmények között végzik bizony elég szörnyű és cseppet sem veszélytelen mesterségüket. A példázat több mint figyelmeztető erejű, nevelő célzatú történet álom és realitás megkülönböztetéséről: emberlétünk egyik leggyakoribb jellemzőjét állítja elénk. Mindnyájan külön kis világot építünk magunknak a rögeszméinkből, mondja az Earl of Gwynedd Szerb Antalnál *A Pendragon legendájában*. A Zorba-mítosz mögött a hatvanas évek óta a szirtaki, a Zorba tánca című Theodorakis-dal fülbemászó, varázslatosan, freudi vizsgálattal megmagyarázhatóan gyorsuló melódiája és karakteres hangszerelése rejtőzik, aminek egyébként a égvilágon semmi köze sem Krétához, sem a krétai „mélygörög” világhoz: Zorba *nem ez a zene*, sőt Zorba, a zorbaság egésze *nem ez a Zorba tánca*, a zorbai lényeg nem kötődik a buzukis dallam(ok)hoz, még ha a köztudat szintjén mindez az idők végezetéig így is kötődött össze egymással. A film ragyogó karakterei – Irene Papas igazi görög asszonyától a balfácán angol filoszt alakító Alan Batesig – sem tudják a legbelső lényegét megragadni, bármennyire is „jó” különben a Kazantzakis-könyv adaptációja. Az igazi, a legbelső, az immanens Zorba-esszencia máshol és másutt van. Itt Krétán lehet igazán megérteni – szirtaki nélkül, Mohoszbán, *amazt* a zenét hallgatva vagy a közeli Krasziban, ahol Kazantzakis két és fél ezer éves, 24 méter átmérőjű platánfája mellett ma is ugyanúgy és ugyanott lehet mosni a ruhákat az e célra készült kőépitményekben, mint a velencei Kréta-hódítók korában.

Zorba éppen látszat és valóság észvesztően józan és hétköznapi szimbiózisát és abszurdításait fogalmazza meg, a maga kétszer-kettős, paraszti egyszerűségében és bölcs tisztánlátásával. A krétai dalok és táncok szomorúságát és a Bubulináknak örömet okozni akaró, spontán férfiúi humánus nemességét. Az élethabszolás természetes ideológiai megalapozását és az emberi lét elhivatottságának költői szépségű, ugyancsak spontán megfogalmazását. Zorbát az indiánokkal, az indiánsággal érzem leginkább rokonnak: a mohoszi zene szomorúsága az idestova húsz éve egy indián rezervátumban rögzített mondat halhatatlan melankóliájában rezeg tovább: „Azt hiszem, csak szomorúak vagyunk. Szomorú emberek.” A velencei és az iszlám hódítók elleni szabadságküzdelmek, a polgárháború vagy éppen a jelen gyötrelmei a globalizmus mind fojtoga-

több szorításában („nagyon fáj ránk a foguk”, mondja tárgyilagosan Jorgosz) – mind-mind indiános jelenségek (és itt akár magyar párhuzamokkal is előhozakodhatnánk, de erről később). A mai Zorba-lét most kezd igazán megmutatkozni. Így hív meg Zorba. Márpedig ha meghív, a sorsba hív meg – ha úgy tetszik, maga a sors hív meg. És ez az invitáció a maga gavalléros, mediterrán nagyvonalúságával nem más, mint a poklokon történő erőt vevés technikai útmutatója. Ezt jelenti. Ez Zorba igazi lényege. A csurkai létezés-technika déli foglalat, alig 200 kilométerre az észak-afrikai partoktól, kabócázümmögés, olajfák és leanderek és gránátalmák között, örökös napsütésben, az Égei- és a Földközi-tenger tintájának mélykék izzásában.

*

Mindinkább halványuló, bár valami erős kontúrokkal sohasem rendelkező ideológiai tanulmányaimból rémlik, hogy Marx az emberiség normális gyermekkorának mintegyedeit látta a görögségben. („A görögök a normális gyerekek”, vagy valami ilyesmi.) Noha annak idején Marxszal kapcsolatban Faludy Györgynek tökéletesen igaz volt („Megcsaltak és csalók elporladt szentje! Az ipari forradalom ad ennünk. Nem te.”): ebben a megállapításban mindazonáltal lehet valami. A hön áhított normalitás, amit szégyenszemre egy kampány során még a Dávid Ibolya-féle, Bokrossá tenyésztett MDF is szlogennek próbált felhasználni („Normális Magyarország”, újabban megpróbálják leporolni), végső soron ősi vágyálmot tükröz: az elérhetetlen Nagy Egyensúly, a kiegyensúlyozottság több mint ingtag őstelevényének végleges megszilárdítását. A javítás elől ősidők óta többnyire elzárt arany középút megnyitását, sőt sztrádává történő átépítését. A kínzó sóvárgást a tökéletesség után. A görög história és a belőle kinövesztett klasszikus ókoreszmény, túl az antikvitás kötelező és sznob ájultságán és a klasszika-filológia bogarászó citátumain: valami megbízható, megnyugtató állandóság hűvös, józan ígéretét mutatja, Szókratésszel, aki azt mondja, a bölcsesség ott kezdődik, midőn tudjuk, hogy semmit sem tudunk, és Hérakleitoszsal, aki kimondja, hogy kétszer tényleg sohasem lehet ugyanabba a folyóba lépni. A görög ideál, miként Németh László írja, nem ideál valójában, hanem cinkosság. Zorbai cinkosság. „...inkább nagy-szerű játszótársak, mint tanítók... a görögöktől nem lehet tanulni, a görögöktől kedvet lehet kapni a játékra, nem a hagyomány átvételére, hanem a hagyományteremtésre.” A háttérből a székely játékosság és a véle párhuzamos acélkemény hagyománytisztelet dereng elő, Tamási Jégtörő Mátyása és a többi...” A görög példa nekem inkább futurizmust jelent, mint goethei klasszicizmust.”

Németh zsenije pontosan érzékelt, amit most kiköveztethetünk: a görögség klasszikussá emelésének törekvése mögül elősejlik a több mint vonzó zorbai esszencia. Már ebbe az irányba mutat nagy gondolkodónk mondata: „a görögség nekem vállalkozókedv, amelyben szívem az ő merész szívükkel összedobban”. Tehát – csalók és megcsaltak porladó szentjének végső elintézésére – a gyermekkort illetően a görögség „a mai fehér civilizációnak nem apja, hanem nagybátyja. S tudjuk, hogy a gyermekeknek vannak pillanataik, amikor bizalmasabbak a nagybátyjukhoz, mint a szüleikhez. A görögök nagyon alkalmasak valami hasonló cinkos összesűgásra a latin-keresztény szülők háta mögött.”

Helyben vagyunk, megérkeztünk. Cinkos nagybátyánk, Zorba Krétán bemutatót tart mindebből.

*

Csínytevésekre halálunkig nemcsak roppant hajlamosak vagyunk, de igencsak készek-készségesek is. Oly könnyű és oly édes engedni mindenféle kísértésnek... A csáb-erőnek, a csábításnak nincs igazából szüksége holmi trükkökre: az erkölcsileg tudatos embernek azonban mindehhez meggyőző, súlyos tapasztalati tényeken nyugovó magyarázat kell. Meglehet, felmentés gyanánt is – ám igazából alighanem végső „ideológiai”, morális megnyugtatóként.

Zorba elmeséli, hogyan járt egyszer Szalonikiben, ahol egy török nő felfigyelt rá. „Hívott egy öreg hodzsát, telerakta a markát pénzzel. Segíts, mondta, hívd ide a görög zсібárust, hogy jöjjön el hozzám! Látni akarom! Nem bírom tovább! A hodzsa eljött hozzám, és azt mondja: Hé, te, görög, gyere velem! Nem megyek én bizony, hová akarsz vinni? Egy török nőhöz, te, görög, olyan szép, mint egy szál virág, vár a lakásán, gyere! De én tudtam, hogyan szokták leszúrni a görögöket éjszakánként a török negyedekben. Nem, nem megyek, mondtam neki. És nem félsz Istentől, te gyaur? Minek félnék? Azért, te, görög, mert aki megölelhet egy nőt, és nem teszi, nagy bűnt követ el. Ha egy asszony hív az ágyába, és te nem mégy, elveszett a lelked! Ez az asszony, ha eljön az utolsó ítélet órája, felsóhajt, és ennek az asszonynak a sóhajtása fog téged a pokolba juttatni, akár milyen jó ember is vagy, akármennyi jót is tettél az életben! Zorba felsóhajtott. Ha van pokol, a pokolba kerülök, és ez lesz az oka. Nem az, hogy loptam, öltem, nőztem, nem, nem! Ezek semmiségek, Isten megbocsátja. Mégis a pokolba kerülök, mert azon az éjszakán várt rám egy asszony az ágyában, és én nem mentem...”

Ne menjünk messze a párhuzamokért. Déry Tibor manapság igencsak kevésbé emlegetett, kiváló regényében, a *Feleletben* az író életművének egyik legemlékezetesebb figurája, Farkas Zénó professzor a világ megértésének lehetőségéről beszél egyik diákjával, aki azt mondja, ha már megértette, semmit sem kezd vele tovább, hiszen „azzal, hogy megértettem, éppúgy bevégeztem a feladatomat, mint a világ azzal, hogy értésemre adta magát. – Kolléga úr – mondta a tanár szigorúan –, én ezt a fajta mértéktartást nem tartom kisebb csalásnak, mint az azt megelőző keresztényi alázatot, amely lemond a világ megértéséről. Sőt, ha jól megnézem, kénytelen vagyok azzal a gyanúval élni, hogy ez a mértéktartás csak racionalizált formája a keresztény alázatnak, s ugyanarra való, amire ez, tudniillik a gyávaságunk leplezésére. Nem tartom férfinak azt, aki egy szép nő társaságában beéri annak az elméleti megállapításával, hogy a testrészei mire való, s nem érzi magát hivatottnak arra, hogy – egy gyors pillantást vetett az asztal végén ülő diáklányra – rendeltetésüknek megfelelően fel is használja őket. Továbbmegyek, kolléga úr, én ezt a mértéktartást nemcsak alapvetően hamisnak, képmutatónak és terméketlennek bélyegzem, hanem célját tévesztettnek is, mert a világot igazán megérteni is csak használat közben lehet, tetszik érteni?”

Úgy lehet, itt kezdődik a normalitás. Másság előtt és után.

*

Persze másfelől Zorba vétkes mulasztást (sőt: bűnt!) okozó félelme nagyon is érthető. A görög–török ellenségeskedés eredete a 400 éves oszmán megszállás dzsungelébe vezet, mélysége, intenzitása és kölcsönös meghatározottsága a hagyományos magyar-román ellenségességhez hasonlítható, még ha utóbbi esetben a kiváltó okok és általában a történelmi konkrét részletei eltérők is. A XIX. század elején nyolc álló esztendeig tartó függetlenségi harc, benne Byron költői áldozathozatalával nemcsak kiteljesítette a máig eleven, erőteljesen történelmi ihletettséggű és alighanem jócskán indokolt törökellenességet

– Messolounghinál a romantikus szárnyalás lírai finomságai durván hétköznapi dzsidadőfést kaptak, ez görög szemmel úgy hat, mintha Petőfit (vagy inkább – az idegen, „kondottier” megfelelés szerint – mondjuk Bem tábornokot) móc hegyilakók ölték volna meg. (Ha jobban utánagondolunk, nem is olyan sok hiányzott az ilyesmihez.) Mindenesetre e tény jócskán megalapozta a mai görög nemzeti azonosságtudatot éppúgy, mint az igen sokáig – tulajdonképpen a közelmúltig – majdnem töretlen angol jelenlétet, melynek csúcspontján persze Churchill második világháborús Royal Air Force-ának ejtőernyősei feszítettek délcegen, szájkukban a Brit Világbirodalom tejes teájának zamataival. S bár a megszállók – velenceiektől az iszlám harcosokon át Hitler haderejéig – rendre felülkerekedtek az ellenállás, mint mindig, utólag kamatozódik: a váltig virágzó itteni turizmust a tobzódó és halhatatlan német néptömegek és a feltörekvő sztár-oroszok mellett még mindig a britek jelentik, a helyi viszonyokat viktoriánus szigorral kommentáló idős hölgyektől 18-20 körüli, igen csinos lányok körül hamisítatlan ánglius balfácánsággal legyeskedő, feltűnően világos bőrű fiatalemberekig. Durrellék korfui világától Kazantzakisz krétai Zorba-tanítvány angoljáig rövid, ám tanulságos az út: hellén körökben alighanem még mindig érvényes Szerb Antal megállapítása a tiszteletről, ami elragadtatottan szinte elborítja, valahányszor a szót hallja: Brit Birodalom. „Ezek az emberek úgy mennek Burmába, mint mi Egerbe. Csak kevesebb kíváncsisággal.” És tűnjék bárhová a British Empire, az old glory – régi dicsőség múltán is valószínűleg jól tudják, „hogya a világon mindenhol egyforma angolok között lesznek”.

A törökökkel szemben azonban: az ősellenség iránt tanúsított viszony ezer százalékban történelmi alapon. Igen könnyen eljuthatunk a XIX. század eleji, nyolc éves függetlenségi háborútól a magyar vonatkozásokat olykor kísértetiesen idéző területi kérdésekig, sőt ezeken túlra is. (A XIX. és a XX. században a görögök számos törökök ellen vívott háborúban próbálták meg történelmi határaikat elérni-kiterjeszteni, hogy minden görög a görög államban élhessen. A lassú, szívós küzdelem révén területük 1947-re érte el jelenlegi határait.) Kemál Atatürk szobra a budapesti Naphegy téren egyszerre jelképezi a nemzeti szellemű magyar köztudatban a *török* intő példát, a mindörökre szomorú eltökleltéssel követendőnek tartott mintát a területrablással szemben felveendő fegyveres harcra – és a politikus-hadvezér eszményt, aki reménytelennek tűnő helyzetben nem volt rest vállalni a végül is eredményes küzdelmet, s az imigyen meg- vagy visszaszerzett, elcsatolni nem engedett területek megtartásával afféle anti-Károlyivá, ellen-Kun Bélává nőtt. (Jelképes és tünetértékű, ahogyan a legmagyarabb görög, Szidiropulosz Archimédész, a *Trianoi Szemle* főszerkesztője időről időre megújuló, ádáz, baráti vitákat folytat Kemálról Döbrentei Kornéllal.) És kitűnő történész, Makkai Béla támasztja alá a görög érvelést, miszerint az integer török hazát védő Atatürk egyszersmind jelentékeny tömeggyilkos is volt, akinek mozgalmár ifjútörökjei rettentő mészárlások közepette egymillió kisázsiai görögöt üttek el két és félezer éves szülőföldjükről – ha úgy vesszük, az első világháború utáni görög-török relációkat lezáró, 1923. július 24-én aláírt lausanne-i béke a görög Trianon... „A bádógvárosokba szorult földönfutók nyomorúsága ’odaáti’ menekültjeink sorsát sajtítja fel bennünk.” És ez a súlyos társadalomlélektani, történelmi és szociális tehertétel magyarázza és indokolja a két világháború között Görögországban történteket – akárcsak nálunk a Horthy-rendszer vonatkozó „eleve meghatározottságát” –, ami területeink visszaszerzésének érvényesítését jelenti.

Igen, olykor ily furán festenek ideáljaink – ha másfelől közelítünk...

*

Torkig Bizánccal – Sárközi Mátyás könyvének címe jutott eszembe, midőn az ikszedik szép és régi ortodox kolostort kellett (volna) megnéznem. Idegenkedésünk, tárgyilagosan megállapítható, tulajdonképpen érthető. A görögkeleti ortodoxia számunkra román és szerb magyarirtásokkal kapcsolódhat össze, pópákkal, akik szerint a magyar nem csak az ördög nyelve, de akik ikonok alatt füstölőiket lóbálva azt prédikálták híveiknek, hogy három napra elalszik az Isten (dumnezeul doarne), vagyis Isten semmit sem lát majd, tehettek hát a gaz magyarokkal, amit csak akartok... és tettek is: Zalatna, Nagyenyed, az Ompoly-gyepű, Zenta, Bácsföldvár és a többi hullahegyei a későbbi keletű – immáron „atesta ihletettségu?” – délvidéki tömegsírokkal és szárazajtai fejszékkal ugyanazon kollektív tudatalatti irtózatosságból és kibeszéletlenségéből táplálkoztak, a máig tartó hagymakupolás honfoglalás képeivel kombinálódva. Az ortodoxia nekünk elsősorban és mindenek fölött, ez és nem Dosztojevszkij hőseinek vagy Bergyajev és Szolzsenyicin szent Oroszország anyácskájának lélekközpontja. S nem is a modern görögség egyedüli egyháza (a lakosság 99 százaléka görögkeleti vallású). A nekünk maratoni hosszúságú, furcsa ceremóniákkal teli istentiszteletek, a hívek látványa, a liturgia egésze jóval nagyobb idegenségérzetet kelt, mint a reformátusnak a katolikus, a pápistának a lutheránus szertartások. A két kultúrkörnek a Kárpátok karéjával jelzett ősi határát talán itt és így lehet megélni igazán. Fura, de talán az ortodoxiából lehet és kell megérteni a második világháborút követő évek nagy görög ateista-kommunista hullámát is: nyilván közrejátszott abban, hogy – a meleg tengerekhez való ősi orosz-szovjet birodalmi vágyakozás megvalósításának újabb kísérleteként – Görögországra is ácsingózó sztálini impérium oly nagy számban „termelhetett ki” bőszen elszánt, igazi *ortodox ateista sztálinista-kommunista* tömegeket, a kiöblösített polgárháború legelszántabb résztvevőit. Zorba a Szovjetunió elkötelezett barátja, Marx és Lenin tanainak hű visszhangozója lett, szükség esetén fegyverrel is kiállván a tanokért, terjesztve, térítve, az ellenzőket kíméletlenül pusztítva. Mindennek a Magyarországra került több ezres görög emigráncsoportot köszönhetjük Beloianisz és Manolisz Glezosz nevének közismertségét – és legfőképpen tán, sajnos, a Rákosi- és a Kádárkorszak néhány kegyetlen börtönörét, hatósági közegét. És lehet vitázni arról, valójában milyen számú és arányú is volt a hazai görögségből mindez – a teljes igazsághoz tartozik, hogy ma az egykori „ultrák” és utódaik által váltig – rokonaival-barátaival együtt – gaz fasisztánk tartott Szidiropulosz Archimédesz megírta, mennyi görög is vett részt az 1956-os forradalomban, közülük többen Végvári Vazul atya páratlanul hősiessé, a Várat védő alakulataiban küzdöttek –, az igazi kérdés azonban valószínűleg az „ortodoxból ortodoxba” problematikája körül forog, már ami a váratlanul nagy sokaságot jelentő görög kommunistákat illeti az 1940-es években. A gyökérből kisarjadtt szálak alighanem a görögkeleti papi szemináriumokban tanuló ifjú Sztálint és a szörnyűséges ortodox kizárólagosságra törekvő későbbi óriás-tömeggyilkos expópa-zsarnokot kötik össze a keresztényi irgalmasságot réges-régen elöntő vérözönnel és szenvedés-óceánnal. A hétköznapokban ez olykor egészen sajátságos formákban mutatkozott meg. Faludy György írja le a *Pokolbeli víg napjaiban* a recski Görögök Zárkáját lakóinak rövid történetével: a Londonban élő s a világmegváltó kommunista üdvtannal megfertőzött görögök harcra jelentkeztek a kommunista gerillacsapatokba a görög kormány ellen, a bolgár követségen vízumot kaptak Bulgáriába, onnan Magyarországra irányították őket, mondván, itt kapnak majd megfelelő katonai kiképzést. Ide bőséges útravalóval, az elemózsián felül virággal és Sztálin rövid életrajzában egy-egy példányával érkez-

nek, rögvest teherautóra pakolják őket, irány: Recsk. „Azóta elég szigorú katonai fegyelem alatt élnek, de hát tudják ők, hogy a katonaság az katonaság.” Mikor lefordítják nekik, hogy őket imperialista ügynököknek tekintik, akiket az angol titkosszolgálat küldött Görögországba, „az imperialista ügynök szóra a görögök öklüket rázták, kezükkel gégejüket nyiszálva mutogatták, hogy ők majd elvágják a görög monarchofasiszták nyakát, majd megkérték a főhadnagyot, adasson már puskát a kezükbe, harcolni akarnak”. Mire nagy nehezen megmagyarázzák nekik, hol vannak valójában, a közlést „harsány röhögéssel honorálták. Még napokig hallhattuk jóízű nevetgélésüket a szomszédból, de aztán egyre csendesebbek lettek. Egy éjszaka valamelyikük felakasztotta magát az ablakra, de leesett. Másnap az ávosok véresre verték, azután pedig gúzsba kötötték a szoba valamennyi lakóját. Azóta a görögök még csendesebbek, s legújabbán már az Internacionálét sem éneklik esténként.” Grotzsk sorstragédia, amely, lám, errefelé találja meg öngizolását.

*

Meglehet, az ortodoxiából kell megérteni, bármekkora paradoxonnak tűnik is, magát Zorbát és a krétai Zorbaságot is. Mert ebből, innen bontja ki a legemberibb, legrokonszenvesebb létező Isten-képet, az ellen-ortodoxia legszebb (panteista?) foglalatát, igazi Zorba-stílusban, Zorba-módrá. Ez, meggyőződésem, csak görög földön, ezen belül is csak Krétán lehetséges.

„Én, ne neved, jó uram, az Istent pontosan olyannak képzelem, mint magam vagyok. Csak magasabbnak, erősebbnek, bolondabbnak és halhatatlannak. Lágy báránybőr bundákon ül lustálkodva, és az ég a konyhája. Nem ilyen pléhdobozokból összetákolta konyhó, mint a miénk, hanem felhőből van. Jobb kezében nem kardot tart, nem is mérleget – az efféle szerszámok gyilkosok és mészárosok kezébe valók –, hanem egy nagy szivacsot, teli vízzel, mint a felhő. Balról van a Paradicsom, jobbról a Pokol. Jön a szegény lélek meztelenül, mert elvesztette a testét, és remeg. Az Isten szemügyre veszi, és kuncog a bajusza alatt, de játssza a félelmetest: Gyere ide – mondja neki, és mélyíti a hangját – gyere ide, átkozott! És elkezdi a vallatást. A lélek Isten lábához veti magát. Irgalom, kegyelem – kiáltja –, bűnös vagyok! És mondja, mondja a bűneit. Beszél, beszél, se vége, se hossza. Az Isten meg unja, és ásítózik. Hallgass már – kiált neki –, megsüketülök! És zsupsz, veszi a szivacsot, törül rajta egyet, s már föl is oldotta minden bűnéből. Mars a Paradicsomba! Péter, ereszd már be ezt a szerencsétlent! Mert tudnod kell, jó uram, hogy az Isten hatalmas, jó lelkű úr, és a nagylelkűség megbocsátást jelent.”

Északabbra, Magyarországon ez az az Isten, akinek egy nagy harang a kabátja, „jó volt, kegyes volt az öreg”. Az antropomorfizált Legfelsőbb Lény rokonszenves, bölcs aggastyán és kacsintó cinkos, homo ludens, jóra való, aranyos fickó. A mediterrán nagyvonalúság erre a nagylelkűségre épül, s az őskeresztény megbocsátás csodálatos emberségének segítségével gördül túl az ortodox hagymakupolákon. Így és itt, a mi Sion hegyünk alatt, a hullámzúgásos krétai tengerpart közelében találkozik Zorbával Európa egyik rejtett nagyhatalma. Magyar költészet a neve.

*

Idestova három esztendeje több mint figyelemre méltó írás volt olvasható a *Magyar Hírlap* egyik hétvégi mellékletében. Mint a több mint figyelemre méltó írások általában, ez is elfelejtődött, a legújabbkori honi szellemi életben mostanra már megszokott mó-

don teljes közéleti-intellektuális visszhangtalanságba süppedt – az érdektelenség, a mesterségesen, irtózatossá mákonyként elterjesztett totális szellemi közöny, a közzelfogással belopott „amiről nem beszélünk, elvtársak, az nincs” általánossá vált alapállapota a már jó előre bebiztosított agyonhallgatás vetélytársak nélküli, tökéletesen sikeres egyeduralmát valósította meg. (Úgy is fogalmazhatnánk: csak az létezik, amiről *ők* beszélnek, amiről *ők* akarják, hogy beszéljünk.) Már hogyan mentesült volna e kollektív halálos ítélet alól az a hosszabb tanulmány, amely *Hellének és pannonok* címmel holmi görög és magyar párhuzamokat, roppant érdekes kölcsönös megfeleléseket igyekszik felmutatni, mondhatni, diakron és szinkron alapon, történelmi és nagyon is aktuális, jelen idejű összefüggésekben egyaránt. Makkai Béla már említett munkája rögtön leszögezi: „népeink múltja, mentalitása, politikai kihívásokra adott válaszai meglepő párhuzamokat mutatnak. A sajátosságokon túl, persze.”

A „görög” a magyar történelemben és a közzelfogásban (következésképpen többé-kevésbé a néplélekekben és a kollektív tudattalanban is) kettős fénytörésben, kettős történelmi-megjelenési formában van jelen: a görög kereskedő, jóval a szerb marha- vagy disznókupecet, a zsidó uzorást vagy az örmény, esetleg a „szerecseny” (izmaelita) kalmárt megelőzve, a muzsikus cigánynál vagy a dolgos-dölyfös németnél hamarabb foglalja el helyét a magyar élet kaleidoszkópjában; másfelől a klasszikus műveltségnek a latin mellett évszázadokon át másik oszlopát jelentő hellénizmus elsősorban filozófiai-esztétikai relációkban a pallérozott, tájékozott elme hagyományos alapismereti próbakövét jelentette: az Iliász vagy Arisztotelész esztétikája Horatius ódái és Plinius levelei mellett feszített nagy büszkén, nem is beszélve Püthagorász örökéletű, szigorú számonkéréséről vagy Elektra sztárszerű jelenlétéről minden valamirevaló magyar írásmű-próbálkozásban. Makkai nem ismerteti ugyan ezt a (szerintünk nagyon is meghatározó) „genezis-evidenciát”, következményeivel azonban annál konzekvensebben próbál farkasszemet nézni: némi röpké paralel történelmi áttekintés-vázlat után a közelmúlt és a ma izgalmas jelenségeire irányítja reflektorát. Amely éles fénnel tárja elének már a második világháborút követő időszak nem egy vonatkozó részletét: „micsoda különbség, hogy a lapjártást a geostratégiaiailag motivált gyám, Anglia felügyeli, s nem a felszabadító Vörös Hadsereg!” Vagy például: „A kifulladt britek helyébe lépő szuperhatalom, az Egyesült Államok két kézzel önti a milliárdokat a súlyos krízissel küzdő görög gazdaságba... A teli tárcával érkező jenki protektor így is oly ellenszenves a helléneknek, akár a legázolt magyarok számára az 'ideiglenes' lakótárs oroszok.”

És máris napjainkban vagyunk. A zorbai mondatnál, hogy „nagyon fenik ránk a fogukat”. Olyannyira, hogy fekete fenekűvé Görögország hamarabb és jóval nagyobb mértékben vált, mint Magyarország, és – nem elfelejtendő! – néhány elszórt Lidl-t leszámítva, Krétán sincs sehol egyetlen Tesco, Spar, Auchan, Obi, dm stb. sem. Van viszont – még mindig, váltig – európai szintű aranybánya-turizmus vonzó, magas színvonalú szolgáltatásokkal, kedvező árakkal, parádés természeti-gazdasági adottságokkal... És a többi és a többi.

Krétán, görögök közt különleges ragyogást kap Teleki mondása: „Merjünk magyarok lenni!” Elképzelem, mi járt volna Mohosban, Krasziban vagy bármelyik másik hegyi faluban annak, aki itt elő mert volna előhozakodni holmi „merjünk kicsik lenni”-féle mondatokkal. Mikor az angol a hazáról kezdi – kicsit évődve-kételkedve – kérdezgetni Zorbát, a görög dühtől szinte fuldokolva rángatja le magáról az inget, hogy sebhelyekkel borított testét megmutassa megfelelő kommentár kíséretében. Az embernek

drága emlékü Pongrátz Gergely bátyánk juthat eszébe, amint Kiskunmajsán, a marispusztai tanyán könnyekkel a szemében beszél, jelképesen örök időkre magáról dühösen lerángatott inggel, magyar srácok ezreinek jelképes krisztusi sebeit mutogatva...

„A görögök tehát pártállástól függetlenül nyakas hazafiak”, összegez Makkai. Majd hozzátész egy igencsak megszívlelendő mondatot: „és a sok évszázados kalmárszellemnek köszönhetően életvezetésük is konzekvensen érdekelvű”. Tegyük hozzá: akár Atatürk területrablásairól, akár Ciprusról, akár Macedónia névhasználatáról van szó. Errefelé az immáron hagyományos, mostanra szinte permanens magyar defenzívába szorulás, az állandósult védekezgetés szinte teljesen ismeretlen, a nemzeti érdekérvényesítés, jól tudták és tudják, mindent felülír. Britek, USA, EU – teljesen mindegy.

Tanulmánya végén Makkai Szent László királyunk ortodox szentté lett Piroska lányára hivatkozik. Mi inkább a kérdésre keressük a választ: mitől vajon a kétségkívül és örvendetesen létező hasonlóságok, párhuzamok és rokonszenv ellenére ez utóbbi, sajna, döntőnek tűnő különbség? Gyanítom: abban, hogy a görögök tisztában, tudatában vannak hatalmas örökségüknek és önnön, nem mindennapi értékeiknek, tradícionális és jelenkori alapon egyaránt – ez látszik a falusi öregemberek fekete fejékén, a sarikin és a mindenfelé egymást érő feliratokon: Dionüszosz panzió és Penelopé hotel, Thézeusz vendéglő, Kilenc Múzsza taverna, persze Zorba bár is és a többi. Hiszen a delphoi jósdában ott a felirat: gnóthi szeauton, ismerd meg önmagad.

*

Then eho tipota, dhen fovame tipota – im’ eleftheros „Nincs semmim, nem félek semmitől, szabad vagyok” – ez olvasható Nikosz Kazantzakis sírkövén, Heraklión külvárosában, magasan a város és a tenger fölött, a gyönyörű emlékkert közepén levő sírnál. Csak ez a néhány szó, és semmi más. Zorba alkotója fönn a magasban őrzi szülővárosát, Kréta fővárosát és persze magát Krétát, a krétai görögséget. Tömör üzenetével erősíti föl a félig-meddig turistacsalogatónak is számító, már a magyar sajtóban is közzétett, részben akár közhelygyanúsúnak is nevezhető minősítést: a szabadság szigete. A sírfelirat mindazonáltal pompásan megválasztott, alighanem a zorbaság egyik legbelső lényegét kifejező. És ha továbbgondoljuk Zorbát, eszünkbe villanhat Szerb Antal megint, amint kisé ironikusan bár, de meggondolkodtatóan írja: „nem tudjuk, a lelkünk hol végződik”. Talán ott, ahol Zorba van, és amerre a szabadság szigete található. Talán ott, ahol Tamási Áron története – az író falujában megkérdezi nővérét, előfordult-e, hogy vajon valaki önkezével vetett véget életének, mire nővéreinek férje váratlanul közbeszól: bár élni tudjunk, sógor úr – a halálhoz mód kell...! Tudat alatt talán a görögségre is ráérezhettek, ez a nagyon rejtett párhuzamrokonság is egyedül Németh Lászlónak és Cs. Szabónak derengett fel egykoron görögség és székelység-ügyben: nem is oly nehéz hát holmi Erdély–Kréta analógiákig eljutni. Németh László pedig – sokadszor prófetikusan – azt írja, „a görög műveltség sohasem volt ‘európaibb’, mint most, a történelmi hanyatlás korában. Ahogy szenvedélye vándorol, úgy alkot számunkra új, nemzetközi műfajokat.” Íme, az újabb, sokadik görögség példa, Zorba már, akárcsak a siránkozó lelkeket az Úr, igencsak unhatja. Ez az állandó példának rángatás: óriási történelmi-kultúrtörténelmi funkció. Erjesztőnek is mondhatnánk. Főleg ha Zorba halálára gondolunk, amiről Jókai nyugodtan írhatta volna, hogy eléri az aiszkhüloszi fenséget: a legutolsó percben kikecmereg az ágyból, odatámolyog az ablakoz, a párkányba mélyíti körmeit, és állva néz, csak néz kifelé az ablakon.